

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURUMSALLAŞMA SÜRECİ: SİYASİ, ASKERİ VE İLMÎ YAPILANMA

Harun AYDEMİR* & Mehmet ÖZEK**

*Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, harunaydemir91@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-2196-7264>

**İstanbul Gelişim Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora Öğrencisi, mehmetozek94@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-8855-0139>

Received Date: 08.09.2025. Accepted Date: 17.09.2025.

Copyright © 2025 Harun Aydemir and Mehmet Özek. This is an open access article distributed under the Eurasian Academy of Sciences License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Özet

Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157), Orta Çağ İslam dünyasında önemli bir güç olmuş ve kurumsallaşma sürecinde siyasi, askerî ve ilmî alanlarda köklü yapılar geliştirmiştir. Siyasi yapılanmada, sultanlık makamı merkezi otoritenin simgesi haline gelmiş; vezirlik, divanlar ve taşra yönetimi aracılığıyla devlet işleyişi düzenlenmiştir. Özellikle Nizâmülmülk'ün katkılarıyla yönetim mekanizması sistematik hale getirilmiştir. Askerî yapılanma ise iktâ sistemi etrafında şekillenmiş, bu sistem sayesinde hem ordu beslenmiş hem de topraklar verimli şekilde yönetilmiştir. Sipahiler ve gulâm sistemi de bu düzenin önemli unsurları olmuştur. İlmî yapılanmada ise medreseler öne çıkmıştır. Nizamiye Medreseleri, hem dini hem de dünyevi ilimlerin öğretildiği kurumsal eğitim yapıları haline gelmiştir. Bu medreseler sayesinde ilim adamları yetiştirilmiş, Sünnî İslam anlayışı güçlendirilmiştir. Bu üç temel alandaki kurumsallaşma, Selçukluların uzun süreli ve etkili bir imparatorluk yapısı kurmalarını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Siyasi, Askerî, İlmi, Medreseler.

THE INSTITUTIONALIZATION PROCESS OF THE GREAT SELJUK STATE: POLITICAL, MILITARY AND SCIENTIFIC STRUCTURING

The Great Seljuk Empire (1040–1157) became a major power in the medieval Islamic world and established deep-rooted institutions during its process of institutionalization in political, military, and scholarly domains. Politically, the sultan became the symbol of central authority, and state affairs were organized through the vizierate, various councils (divans), and provincial administrations. The administrative system was significantly shaped by Nizam al-Mulk's reforms. Militarily, the iqtâ (land-grant) system played a central role, providing resources for the army while ensuring efficient land management. The cavalry forces (spahis) and the slave-soldier system (ghulams) were also key components of the military structure. In the scholarly realm, madrasahs (Islamic schools) were prominent. The Nizamiyya Madrasahs offered education in both religious and secular sciences, producing scholars and strengthening Sunni Islam doctrine. Institutional development in these three areas enabled the Seljuks to build a stable and influential imperial structure that left a lasting legacy.

Keywords: Great Seljuk State, Political, Military, Scientific, Madrasahs.

Giriş

Oğuz Yabgu Devleti'nin bünyesinde Şübaşı gibi itibarlı bir görevi icra eden ve Selçuklu ailesinin atası olarak gösterilen Selçuk Bey, Oğuz Yabgu'su ile yaşadığı bir husumetten dolayı Yenikent'ten ayrılp, Müslümanlığın yoğun şekilde yaşandığı Cend vilayetine göç etmek zorunda kaldı. (İbn Fadlan, 2016. s. 16; İlgürel, 2009. 447-448; Özaydın. 1997. 359-360). Burada Müslümanlığı tercih eden Selçuk, Gayrimüslim Türkmenlere karşı verdiği mücadele

sayesinde devrin önemli güçleri tarafından tanınmasını sağladı. Bu güçlü devletlerden birisini teşkil eden ve Maverâünnehir coğrafyasının hâkimiyetini elinde bulunduran Samani Devleti, her geçen gün gücünü arttıran Karahanlı Devleti'nin saldırılarına karşı zor durumda kalması, Selçuk Bey'den yardım istemesine sebep oldu. Öte yandan yapılan bu isteği memnuniyetle kabul eden Selçuk, yardım için oğlu Arslan Yabgu komutasında bir birliği Maverâünnehir bölgesine görevlendirdi. Büyük Selçuklu Devleti'ni kuracak olan Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu, Cend vilayetinde kalmayı tercih etseler de, Selçuk Bey'in vefatı, onlara da Maverâünnehir coğrafyasına göç etmekten başka çare bırakmadı. (el-Hüseyn, 1999. s. 3; Bundari. 2016. s. 58; Mirhand. 2015. s. 15-16; Ahmed b. Mahmud. 2011. s. 23; Müneccimbaşı. 2000. s. 3; Togan, 1981. s. 185-186; Kafesoğlu. 2014a. s. 16; Köymen. 1993. s. 32-95; Grousset, 2015. s. 164-165; Piyadeoğlu, 2014. s. 21; Özgüdenli. 2015. s. 52).

Göç ettikleri coğrafyanın keskin siyasetinde hayatta kalmaya çalışan Musa Yabgu, Çağrı ve Tuğrul Bey, artan Karahanlı baskıları neticesinde Harizm bölgesine hareket etmek zorunda kaldılar. Ancak burada da sıkıntılar peşlerini bırakmayınca, gidecekleri son yer olan ve Gazneli Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan Horasan topraklarına hareket etmekten başka çareleri kalmamıştı. Selçuklu beyleri, Maverâünnehir ve Harizm coğrafyasında yaşadıkları siyasi tehlikeler, onlara büyük zararlar verse de, her yaşadıkları zorluklardan daha güçlü bir şekilde hayatta kalmasını bildiler. Ancak Horasan toprakları, onlar için hayata tutunabilecekleri son bölgeydi. Bu durumun farkında olan Selçuklu beyleri, Gazneli Devleti ile mücadele edecek kadar gözlerini karartmışlardı. Ya tamam ya devam düsturu ile giriştikleri Nesa (426/1035), Telhab (429/1038) ve en nihayetinde Dandanakan (431/1040) mücadelelerinden galip ayrılmayı bilen Selçuklular, artık oradan oraya savrulan küçük bir boy olmaktan çıkıp, dönemin siyasetini belirleyen büyük bir devlet olmuşlardı. (el-Cüzcânî. 2015. s. 74-75; Fazlullah. 2011. s. 89-90; Kazvîni, 2015. s. 24-25; Kafesoğlu. 2010. s. 117-130; Solmaz, 2010. 545-575).

1040 yılı itibarıyla göçebe bir siyasal organizasyon niteliğinden sıyrılarak devletleşme sürecine giren Selçuklu topluluklarının, bu dönüşüm sürecinde hem siyasi hem de kültürel anlamda köklü değişimler yaşadığı söylenebilir. Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi tarihi üzerine günümüzde birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, aynı ilgiyi kültür tarihi bağlamında görmek oldukça zordur. Bu durumun temel nedeni, döneme ilişkin yazılı kaynakların kültürel yaşama dair yeterli bilgi sunmamasıdır. Özellikle Tuğrul Bey dönemi söz konusu olduğunda, kültürel faaliyetler hakkında sağlıklı ve detaylı bilgi elde etmek son derece güçtür; bu dönemin öncesine dair kültürel verileri tespit etmek ise neredeyse imkânsızdır.

Ancak Alp Arslan döneminden itibaren devlet teşkilatının daha sağlam temeller üzerine oturmasıyla birlikte, kültürel yapıya dair bilgilerde de artış gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, mevcut tarihî verilerin sınırlılığı göz önünde bulundurularak, elimizdeki kaynakların sunduğu bilgiler ışığında Büyük Selçuklu Devleti'nin askeri, ilmi ve siyasi yapısına dair bir değerlendirme yapmak mümkündür. Bu çalışmada, Selçuklu kültür tarihinin oluşumunu ve gelişimini, devletleşme süreciyle birlikte ele alarak incelemeyi amaçlıyoruz.

Selçuklu Devleti'nde Askeri ve İdari Kültür

Gazneli Devleti'ne karşı yaptıkları başarı mücadeleler neticesinde Horasan merkezli bir devlet kurmayı başaran Selçuklu beyleri, vakit kaybetmeden adı geçen coğrafyanın taksimi için Merv vilayetinde bir kurultay gerçekleştirdiler (431/1040). (el-Cüzcânî, 2015. s. 75; Özgüdenli. 2004. 221-223; Turan, 2014. s. 107; Sevim-Merçil, 2014. s. 34). Kurultayda çıkan karara göre, Tuğrul Bey, ülkenin batısında kalan vilayetlerin fethi için harekete geçerken, diğer beyler Çağrı ve Musa Yabgu, Horasan'ın doğusunda kalan vilayetlerin fethi ile görevlendirildi. Lakin zaman içerisinde Büyük Selçuklu Devleti'nin mevcut sınırları her geçen gün artış göstermesi, bir süre sonra idari anlamda bazı sorunların doğmasına sebebiyet vermiştir. İlk zamanlarda Selçuklu

coğrafyası, idari anlamda hanedan üyelerine ve önemli başarılar göstermiş emirlerin yönetimine bırakılırken, sonraki dönemlerde oluşturulan İkta sistemi, yeni bir askeri ve idari dönemin başlamasına vesile olmuştur. (Demirci. 2000. 43-47). Ancak Büyük Selçuklular Devleti'nin erken dönemlerinde askeri bir hüviyet kazanamayan ikta sistemi, Sâmânî ve Gazneli yönetimi tarafından kullanılan ve Horasan coğrafyasında etkisini yavaş yavaş yitirmeye başlayan Dihkânlık kurumunu bünyesinde eriterek faaliyete geçirilmiştir. (Ravendi. 1999. s. 93-94; Cevzi. 2014. s. 7; Turan. 2014. s. 95; Piyadeoğlu, 2012. s. 97; Sevim. 1993. 183-186). Selçuklu sultanlarının eliyle yeniden hayata geçirilen ve ikta sisteminin altında kendine yer bulmayı başaran bu kurum, Sultan Alp Arslan dönemine kadar varlığını korumayı başarmışsa da, askeri ve iktisadi bazı sorunlar Dihkânlık kurumun işlerliğini zora sokmuştur ve günden güne öneminin azalmasına sebep olmuştur (İbnü'l-Esir. 1991. 59). Öyle ki Devlet'in tarım arazilerinden yeteri kadar vergi toplayamaması ve askeriye için iâşe temin edilememesi, kurulan bu düzeni sekteye uğratmış ve Selçuklu coğrafyasında büyük bir kaosa sebebiyet vermiştir.

Oluşan bu kargaşa, Selçuklu hâkimiyeti altında yaşayan geniş kitleleri de etkisi altına almıştır. Bilhassa Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, emiri Tacü'l-mülûk Ebû Kâlicar Hezaresb b. Bengir b. İlyad'a Basra, Ahvaz, Huzistan ve Errecan bölgelerini ikta ederek, kendi adına hutbe okutmasına izin vermiştir. Lakin Hezaresb, anlaşmanın dışına çıkarak başta Basra olmak üzere, kendisine verilen bütün iktaların vergi dışındaki gelirlerinin el koyması üzerine Basra ve Huzistan'daki Deylem'liler, Sultan Tuğrul Bey'in katına çıkarak: *"Hezaresb'in bu tutum ve davranışlarından dolayı sıkıntıya düştüklerini ve dolayısıyla sonderecede üzüldüklerini"* beyan ettiler. Lakin Tuğrul Bey'in onlara *"Hezaresb, uygun gördüğü şeyleri yapar"* demesi, üzüntüyle ve ümitsizlikle sultanın katından ayrılmalarına sebep oldu (448/1056). Sıbt İbnü'l-Cevzi. 2011. s. 13). Adı geçen kaynağın verdiği bilgiden de anlaşılacağı üzere, toplum ikta sahiplerin uygulamış olduğu politikalardan çok da memnun değildi. Diğer bir sorun, Tuğrul Bey döneminde askeri bir hüviyet kazanamayan ikta sisteminin, Selçuklu topraklarına akın akın göç eden Türkmen kitlelerini bünyesinde eritememesiydi. Nitekim göçebe bir kültürden gelen bu kitleler, yerleşik kültürün ürünü olan ikta sistemine hemen adapte olması beklenemezdi (Golden. 2014. s. 233). Selçuklu coğrafyasında sorun yaratan Türkmen toplulukları bizzat Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in emriyle, Horasan'ın batısında kalan ve ana bir kardeşi İbrahim Yınal'ın yönetiminde bulunan Hemedan vilayetine gönderildiler. Ancak bu vilayette de durum farksızdı. Hemedan vilayetinde artan Türkmen kitlelerinden rahatsız olan İbrahim Yınal,

"Biz, sizlerin bizim yanımızda kalmanızdan (yiyecek ve diğer şeyler bakımından) dolayı sıkıntıya düşüp tedirgin oluruz. Bu nedenle bizim sizlerle birlikte Rum (Anadolu)'a gidip orada cihat yapmamız, en iyi, doğru ve isabetli bir iş olur"

beyanı ile rahatsızlığını ve tedirginliğini arz etmişti (Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, 2014. s. 11). Bu cümleden de anlaşılacağı üzere, Türkmen meselesi, Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk dönemlerinde büyük bir sorun teşkil etmişti. Öte yandan bozulan devlet organizasyonunu tekrardan düzene sokmak için harekete geçen Alp Arslan ve Melikşah döneminin veziri ve siyaset adamı Nizâmülmülk, askeriye sınıfını ikta sistemine dâhil etmek suretiyle, sisteme yeni bir anlam ve boyut kazandırmıştır (Kafesoğlu. 2014b. s. 169; Kucur, 2000. 47). Her ne kadar bu sistem Büveyhi Devleti tarafından uygulansa da, Nizamülmülk, sistemi daha düzgün bir yapıya büründürme açısından farlılık arz eder (Merçil, 1992. 496). Nizamülmülk'ün eliyle Gerçek anlamını bulan ikta sistemi, bünyesine kattığı askeriye sınıfı sayesinde hem vilayetleri daha korunaklı bir hale getirdi hem de askeriye verilen iktalar sayesinde devlet bütçesinden harcama yapmayarak, büyük bir orduyu besleme imkânı sundu (Agacanov, 2015. s. 327).

Kurmuş olduğu yeni düzen ile devlet organizasyonu temin etmeyi başaran Nizâmülmülk, Selçuklu coğrafyasında yaşayan geniş kitleleri de göz ardı etmeyerek, ikta sahiplerinin reayaya nasıl davranması gerektiğini içeren belli başlı kurallar tanzim etmiştir. Zaman içerisinde askeri

bir anlam kazanan iktâ sistemi, savaşçı bir kültüre sahip olan Türkmen kitlelerini bünyesine dahil etmesi, Selçuklu coğrafyasında bir nebze olsun huzur ortamının sağlanmasına vesile olmuştur. Öte yandan iktâ sahiplerinin Selçuklu toplulukları üzerinde çıkardıkları sorunların önüne set çekmek isteyen vezir Nizâmülmülk:

“Reâyânın şahsını, malını, oğlunu, emlak ve eşyalarını emniyet altında tutacak vergi almaları kötü olursa, iktâ sahiplerine bunun için müsaade yoktur. Reâyâ padişahın dergâhına girmek ve kendi halini açıklamak isterse, onları bundan alıkoymasınlar. Her iktâ sahibi bundan başka yaparsa, kendisinin iktâsını elinden alsınlar. Onu azarlasınlar ki, başkaları ibret alsınlar. Onların hakikaten bilmeleri lazım ki, mülk ve raiyyet hep sultanındır. İktâ sahipleri ve valiler, başta şahne gibidirler. Raiyyet ile karşılaşmasın ve padişah işkence ve azabından emin olsun”

beyanıyla, Selçuklu toplumunun yaşayış ve kültürüne ne denli önem verdiğini gözler önüne sermiştir (Nizâmülmülk, 2018. s. 27-28; Merçil, 2009. 292).

Selçuklu Coğrafyasında İlmî Faaliyetler ve Mezhep Çatışmaları

Büyük Selçuklular Devleti'nin erken dönemlerinde, daha ziyade savaş kültürünün bütün hünerlerine sahip olan Selçuklu Sultanları, aynı mahareti ilmi konularda sergilediğini söylemek oldukça zordur. Lakin bu durum, onların ilme ve dolayısıyla âlime değer vermediği anlamına gelmemelidir. Bilakis Selçuklu coğrafyasında ilmi faaliyetlerin gelişimi için her türlü maddi ve fikri desteklerini esirgememiş ve bu hususta ehil olan kişilerin eliyle, ilmi faaliyetlerin işlerlik kazanmasına izin vermişlerdir. Bilhassa adını çokça zikrettiğimiz vezir Nizâmülmülk'ün eliyle, Selçuklu coğrafyasının her köşesinde ilim kendini hissettirmiştir.

Bu değerli vezirin ilmi konularda uyguladığı politikalara değinmeden evvel, bir önceki dönemde Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in vezirliğini yapmış Amîdülmülk el-Kündürî'nin, Selçuklu coğrafyasında Şâfi'i âlimlere karşı uyguladığı ve ilmi hareketlerin önüne set çeken baskı politikasına göz atmamız gerekmektedir. Nitekim Amelde Hanefî, itikatta Mutezile olan Selçuklu veziri Amîdülmülk'ün, Horasan coğrafyasında pek de hoş karşılanmayan Râfîzî mezhebine karşı minberlerde lanet okunması hususundaki emri, bir süre sonra Şâfiî mezhebini de kapsamayı, itikatta Eşarî, amelde Şâfiî olan birçok âlimin tepsini çekmiştir. (Bundari, 2006. s. 28; İbnü'l-Esir. 1991. 46. Öz. 2007. 396; Çelebi, 2013. 391).

Bilhassa Ebû Selh b. el-Muvaffak basta olmak üzere, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî gibi Horasan'ın değerli Şâfiî âlimleri, kendilerine uygulanan baskı politikasını şikâyet etmek için Tuğrul Bey nezdine gitseler de, Amidülmülk'ün aldığı tedbirler neticesinde bu görüşme gerçekleşmemiştir. Şâfiî âlimlere karşı uyguladığı baskı politikasını bir adım öteye taşıyan Amidülmülk, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den aldığı izin ile adını zikrettiğimiz dört âlim için tutuklama emri çıkartmıştır. Piyadeoğlu (2012. s. 132), eserinde saf bir inançla dinine bağlı bulunan Sultan Tuğrul Bey'in bu izni verirken vezirinin etkisinde kalmış olduğunu beyan etmektedir. Neticede alınan bu karar ile Horasan coğrafyasında nefes almaz hale gelen Şâfiî âlimler, çareyi Hicâz bölgesine kaçmakta bulmuşlardı (Küçükaşçı, 1998. 432). Öte yandan vezir Amidülmülk'ün Şâfiî âlimlere karşı uyguladığı baskı politikasının arta planına baktığımızda, asıl meselenin siyasî olduğunu görebiliriz. Nitekim bu hususu ayrıntılı bir şekilde ele alan Ahmed Ocak,

“Eş'arilerin lanetlenmesi işinde Kunduri için muharrik güç olarak, belki de en önemlisi, onun siyasi ihtirasları ve bunu gerçekleştirmede lanetleme olayını bir araç olarak kullanmasıdır. Bahsedilen dönemde Nisabur Şâfiîlerinin reisi Cemalu'l-Islam Kadı Ebu Ömer vefat etmiş, yerine oğlu ve Nisabur halkının kendisiyle iftihar ettiği hadis âlimi Ebu Sehl b. el-Muvaffak getirilmişti. Kendisine

hilatle birlikte babasının unvanı da verilen bu âlim; Eş'ariliğin hararetli savunucusu, maddi yönden; engin, cömert ve cesur olup, evi de Şafii ve Hanefi ulemasının buluşma yeri idi. Tuğrul Bey tarafından da iltifat gören bu âlimin vezirlik makamına getirilmesi ihtimali vardı. Ebu Sehl'in kendi makamını elinden alabileceğini sezen ve bu ihtimali ortadan kaldırmak için Ebu Sehl'i Sultan'ın gözünden düşürmek isteyen Kunduri, böyle bir tertibin içine girerek, bidatçilerin lanetlenmesi işi için sultandan izin çıkarılmış, sonra da buna Eş'arileri katarak, hem mezhebi taassubunu diğerlerine karşı göstermiş, hem de Eş'arilerin lanetlenmesi vesilesiyle Ebu Sehl'i devre dışı bırakmayı amaçlamıştır. Sonuçta Eş'ari fitnesinde mezhebi taassup ön plandaymış gibi görülse de, ana sebep Kunduri'nin Ebu Selh ile olan çekişmesinde düğümlenmektedir. Bu olaylarda baş sorumlu vezir Kunduri ve onun siyasi ihtiraslarıdır. N e var ki, Sultan Tuğrul Bey de vezirinin tertipleri neticesinde bu olayların içine çekilmiştir”

beyanıyla, Amidülmülk'ün siyasi ihtiraslarını güzel bir şekilde ifade etmiştir (Ocak. 2002. s. 87). Meydana gelen bu hadiselerin dini veya siyasi ayağını bir kenara bırakıp çerçevenin geneline baktığımızda, ders ve fetva verecek birçok âlimden yoksun olan Selçuklu coğrafyasında, ilmi anlamda büyük bir boşluğun oluştuğunu idrak edebiliriz.

Sözünü ettiğimiz bu ilmi boşluk, Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'ın Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına gecene kadar devam etmiştir (455/1063). Nitekim Sultan Alp Arslan, Selçuklu tahtına hâkim olduktan sonra Amidülmülk'ün vezirlik makamından azledilmesi, işten el çektilirip hapsedilmesi ve yerine Nizamülmülk'ün görev almasını buyurmuştur. Bundari (2016. s. 29), eserinde Amidülmülk'ün azledilme ve yerine Nizamülmülk'ün getirilme olayını şu şekilde izah etmiştir: “Amidülmülk, azledilip ve işten el çektilirip hapsedildiği yere nakledilince Nizamülmülk'ün işi yoluna girdi, güneşin ziyası parladı, nefsi, isteklerini elde etti, sancağı yükseldi kalemi yürüdü mevkii yüceldi, siyaseti dal budak saldı kılıcı kesti ve bulutu şimşeklendi.” Kısa bir süre sonra da Amidülmülk, Alp Arslan'ın emri ile tutulduğu yerde öldürülmüştür. (el-Hüseyni, 1999. s. 17-18; İbnü'l-Esir, 1991. 45-46; İbnü'l-Cevzi, 2011. s. 130; İbnü'l-Verdi. 2017. s. 34-35).

Artık bu tarihten itibaren mutaassıp derecede Şafiî olduğunu bildiğimiz yeni vezir Nizamülmülk, Amidülmülk döneminde uygulanan bütün politikayı yok etmek için harekete geçmiştir. İşe ilk olarak, Amidülmülk'ün uyguladığı baskı politikası neticesinde Horasan bölgesini terk etmek zorunda kalan nice Şafiî âlimi, tekrardan Selçuklu coğrafyasına dönmeye ikna etmekle başlamıştır. Nitekim Horasan coğrafyasında Sünnî İslam'ı yaymak için ilmi faaliyetleri bir araç olarak kullanan birçok âlimin yokluğu, Şîî düşüncesini Selçuklu coğrafyasına yaymak isteyen Fâtımî Devleti'ne açık kapı bırakmıştı ve bunun yanında yetişmiş devlet elemanının yokluğu, Selçuklu iç organizasyonuna büyük zararlar vermişti. Neticede zayıflayan Sünnî İslam'ı tekrar diriltmek ve devlet kademelerinin ihtiyaç duyduğu yetişmiş elemen açığını kapatmak için harekete geçen vezir Nizamülmülk, Sultan Alp Arslan'dan aldığı izinle, Horasan bölgesine geri çağırdığı âlimlerin ders verebileceği bir medrese kurulmasını buyurmuştu. Tarihte Nizâmiye adıyla bilinen ve ilk olarak Horasan coğrafyasının Nîşâbûr vilayetinde inşası başlayan bu medresenin müderrisi hususunda, Amidülmülk'ün tahkikatından kaçarak Hicaz bölgesine sığınan ve burada dört yıl ders verdikten sonra vezir Nizamülmülk tarafından geri çağrılan, İmam Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (İmâmü'l-Haremeyn) olmasına karar verilmişti (İbnü'l-Esir. 1991. 46). Öte yandan Adını zikrettiğimiz bu medresenin Selçuklu coğrafyasının geneline yayma arzusunda olan Vezir Nizamülmülk, ikinci Nizâmiye medresesini, birçok âlimin yer aldığı ve hac yolu güzergâhında bulunan Bağdat vilayetinde kurma kararı almıştı (Zilhicce 457/Kasım 1065) (İbnü'l-Cevzî, 2011. s. 142; İbnü'l-Cevzî. 2014. s. 90). İnşa sahalarında bulunan evlerin boşaltılmamış olması dolayısıyla inşaatın

durduğu belirtilmiştir (İbnü'l-Cevzi, 2011. s. 142) Neticede Bağdat Nizamiye Medresesi, 459/1067 senesinde tamamlandı ve bu medresede, ünlü Şâfiî âlim Ebû Ishâk eş-Şîrâzî'nin ders vermesi kararlaştırıldı. Bağdat Nizamiye Medresesinde ilk dersini vermesi için Ebû Ishak'ı sabırsızlıkla bekleyen büyük kalabalık, kötü bir sürpriz ile karşılaştı. Büyük âlim Ebû Ishak eş-Şîrâzî açılış konuşmasına katılmayınca, ilk dersi Ebû Nasr b. es-Sabbâğ'ın vermesi hususunda anlaşıldı. Lakin bu durum çok da uzun sürmedi. Halkın tepki göstermesi ve Vezir Nizamülmülk'ün devreye girmesiyle, Ebû Ishak tekrardan göreve başladı. İbnü'l-Esir, Ebû Ishak'ın ilk dersine gelmeme sebebini şu şekilde arz etmiştir: *“Bir çocuk Şey'in yanına gelip ona, Sen zorla alınmış, gasp edilmiş bir yerde nasıl ders verirsin? demiş, bunun üzerine de Şeyh burada ders vermekten vazgeçmiştir.”* İbnü'l-Esir'in kaydettiği bu bilgiyi irdelediğimizde, bir çocuğun sözleriyle böylesine önemli bir görevi elinin tersiyle itmesi, onun ne denli önemli bir âlim ve gönül adamı olduğuna delildir (İbnü'l-Esir. 1991. 63-64).

Yukarıda Ebû Ishak hakkında bahsettiğimiz bu hadise, Bağdat Nizamiye Medresesinde vuku bulan ilk ve son hadise olmamıştı. Önemli hadiselerden birisi de Şâfiî ilim adamları ile Hanbeli âlimler arasında cereyan etmiştir. Nişabur'lu ünlü Şâfiî âlim Ebû Nasr b. Abdülkerim el-Kuşeyri, Vezir Nizamülmülk'ten aldığı özel izinle, Bağdat Nizamiye Medresesinde vaaz verme hakkı kazanmıştı. Yapmış olduğu vaaz sırasında el-Kuşeyri'nin Hanbelîlere dil uzatması, Bağdat vilayetinde sayısı oldukça fazla olan Hanbelileri kızdırmıştı. Bir süre sonra bu hadise yerini, adı geçen vilayetin iç huzurunu bozacak şiddetli çatışmalara bırakmıştır. Öte Yandan Nizamiye Medresesinin baş müderrisi Ebû Ishak, Vezir Nizamülmülk'e Bağdat'ta vuku bulan bu hadiseyi bir mektup ile bildirdikten sonra, Hanbeliler aleyhine şikâyetle bulunmuştu. Bunun üzerine Vezir Nizamülmülk, olayları yatıştıracak bir cevap mektubu göndermiştir. Burada Nizamülmülk'ün yazdığı cevap mektubunun tamamından söz etmeyeceğiz. Lakin mektupta sarf edilen şu sözler: *“Ey şeyh, uzun uzun anlattığın ve cevap yazmamızı istediğin mektubun bize ulaştı. Mezheplerde, bir tarafı bırakıp öteki tarafa yönelmek vacip değildir. Ne siyaset ve ne de halka adalet anlayışı bunu gerekli görmez. Biz, fitneyi körüklemektense sünneti teyid etmeyi daha uygun görürüz. Biz bu medreseyi, anlaşmazlık, ikilik ve ayrıcalık için değil, bilim ve yarar sağlasın diye kurduk. İşler zıt bir şekilde gelişmişse, bu kapıyı kapamaya yönelik bir harekettten dolayı olmuştur...”* Vezir Nizamülmülk'ün ince siyasetini gözler önüne sermek için yeterlidir (İbnü'l-Cevzi. 2011. s. 223; İbnü'l-Cevzi. 2014. s. 124). Ayrıca mutaassıp derecede Şâfiî mezhebini savunan bir Vezir'in, diğer mezheplere mensup ilim adamlarına da bu denli hürmetle davranması takdire sayandır.

Nizamülmülk'ün mutaassıp derecede Şâfiî mezhebini benimsemesi, Selçuklu coğrafyasının çeşitli yerlerinde kurulan Nizamiye Medresesinin iç organizasyonunu da etkilemiştir. Nitekim Nizamülmülk tarafından medreseye atanan baş müderrislerin Şâfiî mezhebini benimsemeleri, Bunun yanında Kur'an okuma ilmi, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Arap dili ve edebiyatı öğretecek kişilerin ve Kütüphane görevlilerinin Şâfiî olması, hatta ve hatta ders gören talebelerin dahi Şâfiî mezhebine dâhil olması dikkate şayandır (Köymen. 2016, s. 379). Bilinmesi gereken önemli bir husus, inşa edilen Nizamiyelere bakarak, o dönem için sadece Şâfiî mezhebine dayalı medreseler yapıldığı fikri oluşmamalıdır. Nitekim Bağdat vilayetinde Nizamiye Medresesiyle ayı yıl içerisinde, Hanefî mezhebine dayalı bir medresenin inşasına dair bilgiler bulunmaktadır (Bundari, 2016. s. 31).

Zaman içerisinde gelişme gösteren Nizamiye Medreseleri, bünyesinde bulunan ve adını zikrettiğimiz ilmi derslere ek olarak, nahiv, usul, mantık, riyazet, nücûm, hendese, tarih ve polemik gibi dersler girmeye başlamış ve bu dersleri verecek kişilerin de Şâfiî mezhebine mensup olma şartı konmuştur (Katip Çelebi. 2013, 490; Köymen, 2016. s. 381). Öte yandan bu denli çeşitli ve önemli dersleri bünyesinde barındıran Nizamiye Medresesi, ilmi faaliyetlerini hakkıyla gerçekleştirebilmek için malî anlamda verilecek desteye de ihtiyaç duymuştur.

Nitekim bizatihi vezir Nizamülmülk tarafından inşa edilen vakıflar aracılığıyla, medresenin ihtiyaç duyduğu malî desteği karşılamıştır. Kurulan vakıflar hususunda İbnü'l-Cevzi (2011. s. 161) şu bilgiyi vermektedir: “vezir Nizamülmülk’ün Nizamiye Medresesi için vakıf kurduğu, sonra da kadılar ve adalet mensuplarıyla Beytü'n-nûbe’de bir araya gelip medreseye çarşı, çiftlikler ve bir takım yerleri vakfettikleri, bunun için bazı esasları tespit ettikten sonra da bunları ilgililere mektupla bildirdikleri kaydedilmiştir.” Yine aynı vezir tarafından, bu vakıfların belli bir düzen içerisinde yürütülebilmesi için şartların önceden belirlenmesi de uygun bulunmuştur. Bu sayede, vakıflar aracılığı ile aldıkları maaşlarla geçim sıkıntısından kurtulan nice müderris daha iyi bir eğitim verirken, aldıkları burslar ve kendilerine tahsis edilen yurtlarla büyük bir kaygıdan kurtulan birçok şanslı öğrenciye de daha iyi bir eğitim alma imkânı sunmuştur. Lakin Selçuklu coğrafyasında ilmi yaymaya çalışan kişilere sadece vakıflardan değil, vezir Nizamülmülk aracılığı ile sultanın özel hazinesinden her yıl Kur’ân okuyanlara, sûfilere ve fakihlere 300.000 bin dinar bağışta bulunulmuştur. Lakin Nizamülmülk’ün sahip olduğu yüksek mevki çekemeyen bazı kişiler, onun âlimlere yapmış olduğu maddi yardımları olduğundan farklı yorumlayarak, dönemin Selçuklu Sultanı Melikşah’ın gözünden düşürmek istemişlerdir.

Öte yandan bu kişilerin sözlerinden etkilenen Melikşah, durumu öğrenmek için vezirini huzuruna çağırıştır. Huzura gelen Nizamülmülk, söz alarak: “Ey Sultan, sen her yıl savaştan askere bu kadar mal verirsin. Onların en iyi atıcısının attığı ok bir mil kadar yer gitmez. Onların vurdukları hedef kendilerine yakın olmalıdır, uzaktakine ulaşamazlar ve onu görüp vuramazlar. Ey zamanın sultanı, ben bu mal ile sana öyle bir asker toplarım ki, onların duasının okuna hedef, arş-ı rahmandır ve onların oklarının arşa ulaşmasına kimse ve uzaklık engel olmaz” beyanıyla tekrardan ilim ehline ne denli önem verdiği göstermiştir (Ahmed b. Mahmud, 2011. s. 142-143). Ancak Meydana gelen bu hadisede, Sultan Melikşah’ın ilme ve dolayısıyla âlime değer vermediği anlamı çıkartılmamalıdır. Bilakis onun döneminde ilim faaliyetleri en parlak dönemini yaşamıştır. Bilhassa astronomi ilmine büyük değer veren Sultan Melikşah, bu ilimle uğraşan âlimler için rasathane inşa edilmesini buyurmuştur. İbnü'l-Esir, Melikşah tarafından yaptırılan bu rasathane hakkında şu bilgileri vermektedir: “Sultan Melikşah adına rasathane yapıldı. İleri gelen astronomi âlimlerinden müteşekkil bir heyet rasathanenin yapımıyla ilgilendiler ki, bunlar arasında Ömer b. İbrâhim el-Hayyâmî, Ebû'l-Muzaffer el-İsfizari, Meymûn b. en-Necib el-Vâsîti ve diğerlerini sayabiliriz. Rasathane Sultan Melikşah’ın 485(1092) yılında vefatına kadar faaliyete devam etti, onun ölümünden sonra çalışmadı.” Bunun yanında Sultan Melikşah, astronomi âlimlerinden kendisi için bir takvim yapmalarını istemiş ve Bu istek neticesinde, Celali Takvimi ile Zic-i Melikşahi’nin hazırlanmasına ortam oluşturulmuştur. Yapılan takvimin başlangıç noktasının belirlenmesi hususunda astronomi âlimleriyle istişare yapan Sultan Melikşah, Hamel burcunun birinci noktasının Nevruz sayılmasını kabul etmiştir. Daha önce Güneş’in Hût burcunun yarısına geldiği günü Nevruz saymak adettir. (İbnü'l-Esir, 1991. 97). Ezcümle Sultan Melikşah da, Selçuklu coğrafyasında ilmi hareketlerin gelişimi için bütün maddi kaynaklarını seferber etmekten çekinmemiştir.

Bakıldığında, Selçuklu coğrafyasının en ücra köşelerine kadar sirayet etmiş ilmi faaliyetlerin, sadece yapılan maddi destekle bu denli geliştiğini söylemek, yanılgıya düşmek olur. Bunu yanında ilme ve dolayısıyla âlime verilen manevi değerlerin de, ilmi faaliyetlerin ayakta kalmasını sağlayan sütunlardan birisini teşkil ettiğini söylemek yanlış olmaz. Nitekim Selçuklu Devleti’nin büyük veziri Nizamülmülk, devletin bünyesinde sahip olduğu yüksek mevkiinin vermiş olduğu gurura kapılmayarak, ilmi yaymaya çalışan nice âlime hürmette kusur etmemiştir. Nizamülmülk’ün âlimlere karşı gösterdiği hürmet hususunda İbnü'l-Esir (1991. 99-100) şu örneği vermektedir: “Abdurrahman ed-Davudi 374 (984-985) yılında doğmuştu. Hadis tahsil etmiş ve Ebû Bekr el-Kaffal’dan ve Ebû Hâmid el-İsfârâyînî’den Şâfiî fikhını okumuştur. Âbid ve hayır sever bir insandı. Nizamülmülk onu ziyaret etmiş ve önünde diz çöküp vaazını

dinlemiştir. Abdurrahman ed-Davudi Nizamülmülk'e, Allah Taâlâ seni kullarına hâkim kıldı, (Kıyamet gününde) onları senden sorarsa ne cevap verirsin? diye sorunca vezir ağlamıştı.” Devletin âlimlere karşı gösterdiği bu teveccüh, bir süre sonra Büyük Selçuklular Devleti'nin hâkimiyetinde yaşayan geniş kitlelere de sirayet etmiştir. Yine İbnü'l-Esir, halkın, ilim ehli insanlara karşı gösterdikleri saygı ve hürmet hakkında şu bilgileri vermektedir: “Şeyh Ebû İshâk, Sâve'ye varınca bütün ahali onu karşılamaya çıktı. Fakihlerin her biri kendi evlerine girmesini isteseler de o kabul etmedi. Esnaf ve sanatkârlar Şeyh'i karşılayıp yanlarında ne varsa hepsini bineği üzerine saçtı. Ekmekçiler de ekmeklerini bineğine atıyordu. Meyveciler meyvelerini, tathicılar tatlılarını vs. Şeyh'in bineği üzerine saçmaktaydılar. Ayakkabıcılar da çocuklar için yaptıkları güzel kunduraları saçtılar. Şeyh bu davranışlardan dolayı hayretler içinde kaldı ve döndükten sonra bunları müritlerine ve dostlarına anlattı.” (İbnü'l-Esir. 1991. 120). Yalnızca bilgide verilen Sâve vilayeti değil, aynı şekilde Büyük Selçuklular Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan birçok şehirde de ilme ve dolayısıyla âlime sonsuz bir hürmet gösterilmiştir.

Büyük Selçuklular Devleti'nde Şehir Hayatı

Büyük Selçuklular Devleti'nde kültürel hayatın her daim canlı tutulmasında büyük öneme sahip olan şehirler, yapı itibarıyla kuhendiz,¹ şehristan ve rabaz (birûn) olmak üzere üç kısma ayrılabiliriz. Özellikle Cuma mescidi, hükümet işlerinin görüldüğü binalar ve önemli devlet adamlarının kaldığı binalar kuhendiz içerisinde yer alırken, bir sur yardımıyla kuhendizi de içine alan ve dört kapısı bulunan şehristan, sosyal ve kültürel hayatın en hareketli olduğu yerlerdi. Şehristanın dışında kalan rabaz kısmında ise daha ziyade bağ ve bahçeler yer almaktaydı (Piyadeoğlu. 2012. s. 105). Lakin bu yapılanma durağan olmayıp, suyun uzaklığına ve yakınlığına göre değişiklik gösterebilmekteydi. Bilhassa Selçuklu Sultanı Sencer döneminde başkentlik yapmış Merv vilayeti, etrafını çevreleyen Murğab nehrinin suları sayesinde, zirai açıdan abâd bir yöreye dönüşmüştür (Köymen. 2011. s. 3-4). Şehrin içinde bulunan kanallar aracılığıyla da, su sıkıntısı çekin halkın ihtiyacı karşılanmıştır (İbn Havkan, 2014. s. 330). Özellikle Şehristanın bünyesinde yer alan mahallelere (rab'lara) arklar yardımı ile belli miktarda su verilir, sular artarsa miktar artırılır, azalırsa miktar azaltılırdı. Bu sayede dengeli bir şekilde su taksimi yapılabilirdi. Merv halkı diğer ihtiyaçlarını karşılamak için de, her mahallede yer alan çarşılar gitmekteydiler. Özellikle İbn Havkan, “Merv çarşıları çok temizdir, gece gündüz ihtiyaç duyulan her şey bulunur.” ifadesiyle bu şehrin ne denli temiz çarşıları olduğunu vurgularken, toplumun genişmiş kültür seviyesini de gözler önüne sermeyi başarmıştır (İbn Havkan, 2014. s. 330). Neticede gelişmiş bir kültüre sahip olan toplum, sahip olduğu güzelliklerin her daim kıymetini bilmiştir. Merv vilayetinin sahip olduğu güzelliklerinin yanında çorak ve çok kumluk bir araziden oluşması, ev yapımında kullanılan malzemeyi de etkilemiştir. Özellikle taştan yoksun olması, evlerin kerpiçten yapılmasına sebep olmuştur (Donuk, 1992. 12). Bunun yanında dağlık bölgesinin az ve düz ovanın çok olması, pamuk üretimi için geniş alanlar sağlamıştır. Bilhassa pamuktan üretilen giysiler, Merv ticaretini her dâhim canlı tutmuştur (İbn Havkan, 2014. s. 331) Bu vilayeti ünlü kılan sadece coğrafi özellikleri değil, ilmi faaliyetlerin faal olması hususunda da büyük rol oynamıştır. Nitekim Sultan Sencer döneminde inşa edilen 10 kütüphane sayesinde, Merv vilayetinde okuma yazma oranının arttığı belirtilmiştir (Piyadeoğlu. 2012. s. 107).

Selçuklu coğrafyasında yer alan diğer bir şehrimiz, Kaynaklarda en güzel şekilde bahsedilen ve “İnsan Merv'i, Bağdat'ı ve Kufe'yi ne yapsın? Nişabur dünyada insanın gözünün bebeği gibidir” sözüyle betimlenen Nîşâbûr'dur (Cüveyni, 2013. s. 177). Gerçekten de, çeşitli

¹ Nişabur vilayetinin Selçuklu hâkimiyetine girmeden evvel, bu yörede kuhendiz olduğu hakkında Belazuri tarafından bir bilgi kaydedilmiştir. Bu da bize, Selçukluların şehir yapılanmasında önceki devletlerden örnek aldığını göstermektedir, (Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî. 2013. s. 464).

kültürleri bünyesinde barındırmasıyla, dünyanın gözbebeği sıfatında en çok yakışan Nişabur, yapı itibarıyla bir kuhendiz (iç kale), kuhendizi de içine alan ve dört kapıdan oluşan şehristan ve rabaz bölümleriyle şekillenmiştir. Nişabur'un insanı kendine hayran bırakan güzelliği hususunda ünlü seyyah İbn Havkan şu bilgileri vermektedir: *“Horasan'da Nişabur'dan daha temiz havalı, daha ferah, daha mamur, daha devamlı ticareti, çok yolcusu, büyük kervanları olan yer yoktur. Burada envâ-i çeşit pamuklu, ipekli çok değerli kumaşlar, elbiseler imal edilir. İslam ülkelerine, bazı Türk ülkelerine gönderilir. Bol ve makbul olduğu için hükümdarlar, reisler bu elbiseleri giymeyi tercih ederler. Zira hiçbir yerde ve bölgede bu kumaşlara, elbiselere benzer güzel mallar üretilmez.”* (İbn Havkan, 2014. s. 328) Yine aynı seyyah, Kâtip, edip, âlim ve fakih sayısının bolluğundan söz eder. Nitekim Nişabur, Büyük Selçuklular Devleti'nin hakimiyetine girmesinden sonra ilk başkent olarak büyük hizmetler vermiştir. Bilhassa adı çokça zikrettiğimiz büyük vezir Nizamülmülk, Selçuklu coğrafyasının ilim hayatını kurtaran ilk Nizamiye Medresesine burada kurduğunu ve İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi ünlü bir Şâfiî âlimi bu medreseye müderris olarak atadığını söylemiştik. Ezcümle, Nişabur vilayeti, Selçukluların hâkimiyetine girdikten sonra daha mamur bir hale gelmiştir. Ancak Selçuklulardan sonra Oğuz ve Moğol istilaları dünyanın gözbebeğini viran hale getirmiştir. Bu istilalardan sonra Nişabur'un ahvali şu şekilde bildirilmektedir: *“Nişabur tamamen yıkıldı, evler yerle bir oldu. Yükseklik bakımından gökyüzü ile boy ölçüşen saraylar yüzlerini toprağa koyup tevazu gösterdi. Mamur evlerin yerlerinde taş toprak yığınları ve enkaz kümeleri kaldı. Gül bahçeleri yangın yerine döndü ve her yer kupkuru oldu. Bir zamanlar orada bulunan yemyeşil ağaçlar kurudu; o yerin misk ve amber saçan toprağı bozuldu.”* (Cüveynî, 2013. s. 183-184).

Selçuklu hâkimiyetinde olan diğer şehirler de, sahip olduğu coğrafi konumu, çeşitli etnik yapı ve elverişli iklimleriyle karakteristik olarak bir birinden ayrılmaktadır. Horasan bölgesinin güneyinde yer alan Herat vilayeti bunlardan birisidir. Özellikler şehristânı çevreleyen güçlü surlarıyla bilinen Herat, bol miktarda sahip olduğu su kanallarıyla, tarım alanında Selçuklunun gözde bir vilayeti olmuştur ve tarımda artan ürün çeşitliliği sayesinde, ekonomik anlamda mamur bir hale gelmiştir. Herat vilayetinin bol miktarda sahip olduğu su kanallarının isimleri şunlardır, Vahuy kanalı, Arest kanalı, Azrican kanalı, Şekukan kanalı, Ğuşcan kanalı, Kebk kanalı ve Sabğar kanalı (İbn Havkan. 2014. s. 332-333). Diğer bir vilayetimiz, *“Şehrin kapılarını bostanlar, bağlar kuşatır. Suru topraktır”* diye ifade edilen Belh vilayetidir. Bilhassa halkının sahip olduğu ilim, edebiyat ve ince görüş, Selçuklu coğrafyasında yer alan birçok şehirden sıyrılmasını sağlamıştır. Lakin Pers kitaplarında *“Parıldayan Belh”* olarak ifade edilen bu şehir, Moğol istilasıyla beraber yerle yeksan olmuştur (Mukaddesi. 2015. s. 311; C.E. Bosworth, (t.y.). 713). Selçukluların üzerine titredığı bir başka şehrimiz ise, dini otorite olarak kabul edilen ve hac yolu güzergâhında bulunması hasebiyle birçok âlimin uğrak yeri olan Bağdat vilayetidir. Özellikle Sultan Alp Arslan döneminde vezir Nizamülmülk tarafından yapılan Bağdat Nizamiye Medresesi ile ilmi hayatın her dâhim canlı kalmasını sağlamıştır ve zeki, kibar ve kültürlü olmasıyla nam salan Bağdat halkı, bu medresede eğitim veren âlimlere karşı büyük bir saygı beslemişlerdir (Mukaddesi. 2015. s. 122). Lakin bazı durumlarda Bağdat vilayetinin iç huzurunu bozacak bazı hadiseler de gerçekleşmiştir. Bu hadiselerden birisini teşkil eden Şâfiî âlimler ile Hambeli ilim adamları arasındaki meseli yukarıda ayrıntılı bir şekilde anlatmıştık. Bunun yanında Selçuklu kültürel hayatın önemli bir parçası olan şarkıcı kadınlar (Muganni) da, Bağdat vilayetini karıştıran başka bir mesele olmuştur (İbnü'l-Cevzi. 2011. s. 177). Bu iki hadise de, direk olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin merkez vilayetinde yankılanmış ve Vezir Nizamülmülk'ün direk olarak müdahalesi ile son bulmuştur.

Görüleceği üzere, Vezir Nizamülmülk, Bağdat şehrinde baş gösteren ve halkın huzur ve güven ortamını bozacak bir olaya mehil vermemiştir. Lakin Nizamülmülk, her zaman, Selçuklu hâkimiyetinde yer alan vilayetlerin iç siyasetine direkt olarak müdahale etmemiş, Kurduğu idari

teşkilat sayesinde, şehir içi organizasyonunu sağlamayı başarmıştır. Billhassa elinde gerçek anlamını bulan ikta sistemiyle, vilayetlerde bozulan asayişin temin etmiştir. Bunun yanında şehirlere Amiller, Kadılar, Hatipler ve Muhtesipler atayarak, reâyâyâya nasıl davranması gerektiğini en ayrıntılı şekilde izah etmiştir (Nizamülmülk. 2018. s. 19-20, 35-38). Bu sayede devlet, toplumsal olaylara daha rahat bir şekilde nüfus etmiş, öte yandan toplum, kültürel aktivitelerini daha huzurlu ve güvenli bir ortamda gerçekleştirmiştir.

SONUÇ

Cend vilayetinden Horasan coğrafyasına uzanan süreçte birçok siyasi zorluğun üstesinden gelmeyi başaran Selçuklu toplulukları, 1040 yılı itibarıyla geleneksel göçebe yaşam tarzlarını terk ederek yerleşik düzene geçme sürecine girmişlerdir. Ancak, bu dönüşüm Büyük Selçuklu Devleti açısından sancılı bir geçiş dönemi olmuştur. Sınırlarını yalnızca doğu bölgeleriyle sınırlı tutmayan ve sürekli genişleme arzusu taşıyan bir devlet yapısı içerisinde, kısa süre içerisinde hem askeri hem de idari alanda çeşitli sorunlar baş göstermiştir.

İlk dönemlerde, Horasan bölgesine egemen olan önceki devletlerin idari tecrübelerinden yararlanılarak ikta sistemi oluşturulmuşsa da, bu sistem başlangıçta askeri nitelik taşımamış ve zamanla işlevselliğini yitirmiştir. İktâ sisteminin gerçek anlamda etkin bir yapıya kavuşması ise, Sultan Alp Arslan'ın veziri Nizamülmülk'ün bu sisteme askerî bir boyut kazandırmasıyla mümkün olmuştur. Nizamülmülk, sadece bu katkısıyla değil, aynı zamanda Selçuklu coğrafyasına kazandırdığı ilmî kurumlarla da derin izler bırakmıştır.

Alp Arslan döneminde temelleri atılan ve oğlu Melikşah döneminde yaygınlaştırılan Nizamiye Medreseleri, Nizamülmülk'ün en önemli reformları arasında yer alır. Tuğrul Bey döneminde, vezir Amidülmülk tarafından uygulanan politikalar neticesinde ortaya çıkan ilmî boşluk, bu medreseler aracılığıyla büyük ölçüde giderilmiştir. Özellikle Şii-Fatimi Devleti'nin ideolojik etkisine karşı güçlü bir savunma mekanizması oluşturan Nizamiye Medreseleri, aynı zamanda devletin ihtiyaç duyduğu nitelikli insan kaynağını da yetiştirmiştir.

Selçuklu sultanları, bu medreselerde eğitim almış kadroları önemli şehirlerde görevlendirerek, hem kamu düzeninin sağlanmasına katkıda bulunmuş hem de merkezi otoriteyi güçlendirmiştir. Böylece Büyük Selçuklu Devleti, yalnızca siyasi ve askerî başarılarıyla değil, aynı zamanda idari yapılanması, ilmî faaliyetleri ve şehircilik anlayışıyla da döneminin örnek teşkil eden nadir devletlerinden biri hâline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman İbnü'l-Cevzî. (2014). *El-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem 'de Selçuklular* (A. Sevim, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Agacanov, S. G. (2015). *Oğuzlar* (E. N. Necef & A. Annaberdiyev, Çev.). Selenge Yayınları.
- Ahmed b. Mahmûd. (2011). *Selçuknâme* (E. Merçil, Haz.). Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Ahmed b. Yahya el-Belâzuri. (2013). *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fethi)* (M. Fayda, Çev.). Siyer Yayınları.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa* (M. Öztürk, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aybakan, B. (2009). Şâfiî mezhebi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 38).
- Azimi. (2006). *Azimi Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (A. Sevim, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bosworth, C. E. (n.d.). Balk. *Encyclopaedia Iranica* (Cilt 1).

- Bundari. (2016). *Zübdetü 'n-nusra ve Nuhbetü 'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (K. Burslan, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çelebi, İ. (2006). Mu'tezile. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 31).
- Donuk, A. (1992). Balık. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 5).
- Es-Seyyid, E. F. (2002). Fâtımîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 12).
- Golden, P. B. (2014). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (O. Karatay, Çev.). Ötüken Yayınları.
- Grousset, R. (2015). *Stepler İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî. (2015). *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)* (E. Göksu, Çev.). Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İbn Fadlan. (2016). *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (R. Şeşen, Çev.). Yeditepe Yayınları.
- İbn Havkal. (2014). *Suret el-Arz: 10. Asır İslam Coğrafyası* (R. Şeşen, Çev.). Yeditepe Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (1991). *el-Kâmil fi 't-Tarih* (A. Özaydın, Çev., Cilt 10). Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Verdi. (2017). *Selçuklular* (M. Alican, Çev.). Kronik Yayınları.
- İlgüre, M. (2009). Subaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 37).
- Kafesoğlu, İ. (1958). Selçuk'un Oğulları ve Torunları. *Türkiyat Mecmuası*, 13.
- Kafesoğlu, İ. (2014a). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. Ötüken Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2014b). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. Ötüken Yayınları.
- Kâtip Çelebi. (2013). *Keşfü 'z-Zunûn an Esâmi 'l-Kutubi Ve 'l-Fünun* (R. Balcı, Çev., Cilt 2). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Köymen, M. A. (1993). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklular İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (2016). *Büyük Selçuklular İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (2017). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kucur, S. S. (2000). İktâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 22).
- Küçükaşçı, M. S. (1998). Hicaz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 17).
- Merçil, E. (1992). Büveyhîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 6).
- Merçil, E. (2009). Şahne. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 38).
- Minhâc-i Sirâc el-Cûcânî. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî* (E. Göksu, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi. (1999). *Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sûrur* (A. Ateş, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând. (2015). *Ravzatu's-safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* (E. Göksu, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mukaddesî. (2015). *Ahsenü't-Tekasim: İslam Coğrafyası* (A. Batur, Çev.). Selenge Yayınları.
- Mustafa, D. (2000). İktâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 22).
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. (2000). *Câmiu'd-Düvel* (A. Öngül, Yay.). Akademik Kitabevi.
- Nizamülmülk Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshak. (2018). *Siyasetname* (M. A. Köymen, Haz.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ocak, A. (2002). *Selçukluların Dini Siyaseti (1040–1092)*. Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (2007). Rafiziler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 34).
- Özaydın, A. (1993). Cend. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 7).
- Özgüdenli, O. G. (2004). Merv. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 29).
- Özgüdenli, O. G. (2013). *Selçuklular*. İSAM Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2014). *Çağrı Bey*. Timaş Yayınları.
- Reşîdüddîn Fazlullah. (2011). *Camiü't-Tevârih: Selçuklu Devleti* (E. Göksu & H. H. Güneş, Çev.). Selenge Yayınları.
- Sadreddîn el-Hüseynî. (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukkiye* (N. Lugal, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sevim, A. & Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sevim, A. (1993). Çağrı Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 8).
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2011). *Miratü'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Solmaz, S. (2010). Selçuklu tarihini derinden etkileyen bir olay: Selçuklu-Yabgulu mücadelesi. *Türkiyat Araştırma Dergisi*, 7.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*. Enderun Yayınları.
- Turan, O. (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Ötüken Yayınları.
- Yazıcızade Ali. (2017). *Tevarih-i Âl-i Selçuk* (A. Bakır, Haz.). Çamlıca Yayınları.